

פרופ' זוסמן מקבל את פרס א.מ.ת מידי ראש הממשלה אהוד אולמרט, 2006 צילום: עמוס בן גרשום, לע"מ

על קוצו של יו"ד

פרופ' יעקב זוסמן, חוקר התלמוד שהלך לעולמו בשבוע שעבר, דקדק בפרטי פרטים אך ידע להפיק מהם תובנות מקיפות בנוגע לאופייה הדינמי של ספרות חז"ל. בכתיבתו ואף בשיעוריו באו לידי ביטוי ההערצה ואף האהבה שחש כלפי חכמי ישראל / עוזי פוקס /

הטקס חזר על עצמו מדי שבוע, ביום חמישי, קצת אחרי שש וחצי בערב. האוניברסיטה כבר כמעט התרוקנה לחלוטין, ואנו היינו מן התלמידים האחרונים שנותרו בקמפוס הגדול בהר הצופים. פרופ' זוסמן נכנס לכיתה בצעדים גדולים, הוציא את הכיפה השחורה מכיס החליפה שלו, חבש והידק אותה לראשו, פתח כרך גדול של תלמוד ירושלמי והתחיל ללמד.

מתחילת השבוע התכוננו לשיעור הזה: בדקנו בכתבי־יד ובדפוסים קדומים, חיפשנו פירושים של ראשונים ואחרונים, השווינו מקורות מקבילים בספרות חז"ל, וניסינו למצוא את ספרות המחקר הרלוונטית לסוגיה או לעניין. בדרך כלל לא הצלחנו, ופרופ' זוסמן היה "תוקף" את הסוגיה מזווית שלא חשבנו עליה. הוא גם היה מפתיע אותנו בשאלות שבדקו את יסודיות ההכנה ואת הידע הכללי שלנו: "מר פלוני, מה אתה יודע על נושא מסוים?"; "מר אלמוני, מה כותב תוספות רבנו פרץ על הסוגיה הזאת", וכדומה. בדרך כלל היה מבקש ממישהו לקרוא את הסוגיה ("מי רוצה להיות חזן היום?"), וכולנו הורדנו את ראשנו מאימת המורה. ידענו שהוא לא יסתפק בקריאה של הסוגיה, אלא יפתח בחקירת שתי וערב על אודותיה.

פרופ' יעקב זוסמן נולד בבודפשט, בשנת 1931. הוא היה בן לאחת המשפחות הרבניות המיוחסות בהונגריה; מצד אימו היה דור חמישי לחת"ם סופר, ומצד אביו היה צאצא של רבני הקהילה האורתודוקסית בבודפשט. הייחוס סייע לבני המשפחה להינצל בימי השואה ברכבת קסטנר, שעצרה חודשים ארוכים בברגן־בלזן ולאחר מכן הגיעה לשווייץ. בתקופת שהותו בשווייץ למד זוסמן בישיבת מונטרה, שבה לימד הרב יחיאל יעקב ויינברג, בעל "שרידי אש".

בשנת 1949 עלה לארץ ולמד כמה שנים בישיבת חברון. מעט לאחר תקופה זו נטש את אורח החיים הדתי. בשנת 1954 החל ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, שבה למד את כל לימודיו עד לסיום עבודת הדוקטורט הגדולה שלו, ובה לימד עד פרישתו. בשנת 2005, במהלך נסיעה לז'נבה כדי לטפל בקטעים מהגניזה הקהירית, לקה באירוע מוחי שפגם ביכולת הדיבור והכתיבה שלו, אך לא פגע בצלילותו ובשיקול דעתו. רבים מתלמידיו נהנו מעצתו גם במהלך השנים שלאחר מכן, עד פטירתו בתחילת השבוע שעבר, י"ד במרחשוון, והוא בן 95. שבועות אחדים לפני מותו זכה זוסמן לראות את אסופת מחקריו שיצאו לאור בשני כרכים עבי כרס (סקירה יפה על אסופה זו, מאת משה שוחט, התפרסמה במוסף זה, בגיליון שמחת תורה).

תורה שבעל פה כפשוטה

מאמריו של זוסמן ארוכים וממצים. המאמרים עצמם אינם ארוכים מאוד, אך נלוות אליהם הערות שוליים ארוכות. הערות אלה נכתבו בתמציתיות רבה, אך רבות מהן הם למעשה "מאמרים" שיכולים היו לעמוד בפני עצמם. אחד ממאמריו החשובים והמשפיעים, שהודפס לאחר מכן כספר, נושא את הכותרת "תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד". מתוך הכותרת הזו עולות שתי נקודות מרכזיות במחקריו של זוסמן.

"קוצו של יו"ד" – פרופ' זוסמן היה איש של דקדוק בפרטי פרטים, ואחד הטיעונים המרכזיים בספר מתבסס על דקדוק בקריאת אות אחת בסוגיית הירושלמי. בעקבות קטע מהגניזה הקהירית שגילה, הראה זוסמן שאחת ההוכחות לקיומו של תלמוד כתוב בפני האמוראים נובעת מטעות העתקה פשוטה. הדקדוק בקוצו של יו"ד מאפיין את כתיבתו של זוסמן, הן־מוסה בפרטים ופרטי פרטים בעניני נוסח, מקורות מקבילים ובהיבטים ביבליוגרפיים ואחרים.

אך לצד הדיון בפרטים הקטנים הייתה לזוסמן היכולת לראות את המכלול ולהבין את המשמעות העמוקה – ההיסטורית או התרבותית – של צירוף הפרטים זה לזה. זו אף הייתה שאיפתו, והוא תבע מעצמו ומתלמידיו לבחון את פרטי הפרטים כדי לבנות מתוכם מבט כולל ומבוקר על כל נושא. בחיבור העוסק באופייה של התורה שבעל פה ביקש זוסמן להוכיח שהמשנה וכל ספרות חז"ל אכן נלמדו בעל פה ולא נכתבו. הוא שלל אחת לאחת את כל ההוכחות לקיומם של ספרים בעניניי הלכה באותם דורות, והראה שבעולמם של חז"ל לא היו שום ספרים למעט כתבי הקודש. לדעתו חיבורי התורה שבעל פה הועלו על הכתב רק אחרי תקופת חז"ל, בערך במאה השמינית. אף שיש החולקים על היבט זה או אחר של טענתו, חוקרים רבים קיבלו את טענתו המרכזית.

שאלה זו, האם בתקופת חז"ל המשנה והתלמוד נלמדו מן הכתב או נשנו על פה, עשויה להיראות שולית, אך בעיני זוסמן היא אחד המפתחות להבנת אופייה של ספרות חז"ל, והיא מרכזית להתמודדות עם כמה מן השאלות המחקריות הגדולות שלה.

חיבורים כתובים הם בדרך כלל חיבורים סגורים; ברור מה יש בתוכם ומה לא נמצא בתוכם. לעומת זאת, מסירה על פה גמישה ונזילה יותר. הזיכרון האנושי משלב בין מקורות, משַנה ניסוחים ביתר קלות, מושפע מדברים אחרים שלמדנו או שאנחנו זוכרים. הטענה של זוסמן, שהתורה שבעל פה נשנתה בעל פה במשך דורות ארוכים, שומטת את הקרקע מהיכולת להכריע בוודאות לגבי זמנן של מסורות, ניסוחן המקורי המדויק ודרכי העיבוד שלהן.

זוסמן הדגיש שוב ושוב את הנזילות והדינמיות של דברי חז"ל. כך כתב בהתייחסות לתלמוד הבבלי: "החומר האמוראי המקורי... ממשיך לחיות, להתגלגל ולהתפתח, במשך תקופה ארוכה מאוד בבבל". המשמעות של קביעה זו היא שהתשובות לכמה משאלות היסוד של חקר ספרות חז"ל מורכבות מכפי שנראה לעיתים: קשה להבחין בין דברי האמוראים לדברי סתם התלמוד; ההבחנה בין חיבורים שונים אינה פשוטה, כיוון שרעיונות וניסוחים עשויים לעבור מחיבור לחיבור; במהלך המסירה על פה עשויים היו להיווצר חילופים מפליגים בברייתות ובמאמרי האמוראים. קיצורו של דבר, עולם של לימוד על פה אינו נותן בידינו נקודת אחיזה יציבה וחד־משמעית למחקר, והדבר תובע מהחוקר זהירות רבה וגם ענווה.

פרופ' עוזי פוקס הוא ראש בית הספר ללימודים מתקדמים במכללת הרצוג

למען האמת, המחשבה שספרות חז"ל נלמדה כולה בעל פה בישיבות האמוראים היא כמעט דמיונית. לא פעם בשיחות אישיות הוא תמה: האם באמת יכול להיות שכל ספרות חז"ל אכן נשנתה בעל פה? כלומר: על אף ההוכחות שלו, הוא עמד נפעם אל מול התופעה התרבותית הכמעט בלתי־אפשרית הזו. התפעמות זו באה לידי ביטוי גם בדברים שכתב:

כמות החומר הנמסר והנלמד הלכה וגדלה מדור לדור, וכל הידע המצטבר העצום הזה נרכש בעמל רב ובמסירות ללא גבול, בלימוד מתמיד ובחזרות אין קץ. אין לתאר את עוצם המסירות ללימוד האינטנסיבי וקשה להפריז במתח האינטלקטואלי המתמיד שחכמי התלמוד היו שרויים בו, כל עולמם לימוד וכל אישיותם תורה. האמוראים ותלמידיהם רובם ככולם קיימו בעצמם "והגית בו יומם ולילה" פשוטו כמשמעו. כל ימי חייהם, מילדות ועד זקנה ושיבה, אין בעולמם של חכמים אלא תורה - ביום ובלילה, בלכתם בדרך ושבתם בביתם, כל דיבורם והרהורם אינם אלא תורה... האמצעי היחיד שעמד לרשת הלומדים כדי לרכוש ולשמר את תורתם היה השינון הבלתי פוסק; רק ה"גירסא", החזרה המתמדת, היא שמבטיחה את שמירתה של התורה שבעל פה (זוסמן, מחקרים, עמ' 947 ואילך).

מעבר לתוכנה של הפְּסקה הזאת – שלכל משפט שבה נוספה הערת שוליים ארוכה – אי אפשר שלא לחוש את ההערכה וההערצה לעולמם של חכמינו זכרם לברכה ולשקידתם בתורה. אותה הערכה, הערצה ואף אהבה לגדולי הדורות באה לידי ביטוי גם בכתיבתו וגם בשיעוריו. לי ולכמה מחבריי נראה זר סמן כאחד המרצים הכי "דתיים" שלנו. בניגוד לחלק מהחוקרים במדעי היהדות, שאפשר היה לחוש בשיעוריהם או במאמריהם מעין התנשאות על חכמי הדורות הקודמים, ולעיתים אף רצון להתנגח עם המסורת התורנית, זוסמן מעולם לא נתן את התחושה הזאת. לעיתים הוא הקרין אף את ההפך: הוא נהנה להראות כיצד תפיסות מסורתיות מאוששות לאור ממצאים חדשים – נוסח של כתב יד, קטע ממגילות קומראן או בחינה ביקורתית מחודשת – בניגוד לתיאוריות שפקפקו בהן.

קורבנה של הגניזה

נוסף על מחקריו בסוגיות אלה ואחרות, ניהל זוסמן שני מפעלי מחקר גדולים. המפעל הראשון, "מפעל המשנה", נמשך במשך עשרות שנים ועסק בתיעוד כל כתב יד וכל קטע של ספרות חז"ל, מה־גניזה הקהירית ומספריות אירופיות. במסגרת זו נסרקו אחת לאחת הספריות הגדולות בעולם, ספריות זעירות, מנזרים ואוספים פרטיים שנמצאו בהם כתבי יד עבריים. כל קטע תועד וקוטלג, ובסופו של דבר נוצר קטלוג גדול של כל קטעי המשנה והתלמוד. המחקר הבסיסי הזה הוביל גם לזיהוי מקורות נוספים של הספרות הרבנית ובעיקר קטעי מדרשים וקטעים מדברי הראשונים.

מחקר מן הסוג הזה הוא מחקר מייגע שכרוכים בו הרבה עמל, זמן ומשאבים. זוסמן וחברי הצוות שלו עמלו על חיבור קטע גניזה אחד למשנהו וצירפו קטעים וקטעי קטעים, עד ששחזרו את עותקי הספרים הקדומים שמהם נפרדו והתפצלו. המפעל הזה הוביל גם לכמה מן הפרסומים החשובים של זוסמן, בהם מאמר מקיף ופורץ דרך על דרכי הלימוד השונות של המשנה: הוא הראה שבעוד בבבל למדו את המשנה בעיקר בצמוד וכחלק מלימוד התלמוד, הרי שבארץ ישראל למדו את המשנה בפני עצמה ואת התלמוד הירושלמי בפני עצמו. "מפעל המשנה" הוביל גם לפרסום כל קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי במהדורה מפוארת. חוקרים שונים התבססו על המפעל הזה ונעזרו בפירותיו.

במאמר מוסגר אציין למאמרו של זוסמן על שניאור זלמן שכטר, מגלה ומפרסם הגניזה הקהירית. כשקראתיו לראשונה, משפט אחד במאמר זה משך את תשומת ליבי. זוסמן הראה כי אף ששכטר התפרסם מאוד בזכות הגניזה ומחקרה, הוא היה חוקר חשוב עוד לפני כן, וכך כתב עליו: "ברצוני לדבר דווקא על שכטר שקדם לגניזה, החוקר הגדול שהיה במידה לא קטנה גם קורבנה של הגניזה". כשקראתי את הדברים היה נדמה לי שזוסמן מדבר כאן גם על עצמו: מלומד דגול שהשקיע הרבה מזמנו, מרצו וכשרונו בזיהוים, רישומם וקטלוגם של כתבי יד וקטעי גניזה. ואכן, זוסמן סיפר לי לא פעם שר' שאול ליברמן, גדול חוקרי התלמוד של הדור הקודם, אמר לו פעם שמפעל המשנה הוא אכן מפעל מאוד חשוב, "אבל למה אתה צריך לעשות את זה?...".

מפעל המחקר השני שזוסמן עסק בו הוא איסוף ותיעוד כל ציטוטי הראשונים של הירושלמי. כיוון שהתלמוד הירושלמי הגיע לידינו בעיקר בכתב־יד אחד, יש חשיבות לכל עדות אחרת על נוסחו – בין שמדובר בקטע כתב־יד ובין שזהו ציטוט מדברי המפרשים הראשונים. ואכן לא פעם אפשר להראות שגרסה של אחד הקדמונים משמרת נוסח מקורי של הירושלמי שלא השתמר בכתב היד היחיד שממנו נדפס. אוסף שלם של כל ציטוטי הראשונים הוביל בין השאר למחקר שבו הראה זוסמן שכל רסיסי העדויות על קיומו של תלמוד ירושלמי על סדר קדשים אינן נכונות, וכן למחקר שבו הוכיח שהפרקים הסרים לפנינו בתלמוד הירושלמי (בסופי המסכתות שבת, מכות ונידה) היו חסרים כבר לפני רבותינו הראשונים. על פי זה, פרקים אלה היו חסרים בתלמוד הירושלמי כבר בתקופה קדומה מאוד.

הצירוף של שני המפעלים הוביל לאחד הממצאים המרגשים של זוסמן. בראשית המאה העשרים שיער אביגדור אפטוביצר שלפני חלק מן הראשונים האשכנזים היה עותק של התלמוד הירושלמי שכלל הוספות מאוחרות. במשך עשרות שנים הדברים היו בגדר השערה, עד שזוסמן מצא בכמה ספריות אירופיות שרידים של עותק תלמוד אשכנזי שההוספות הללו אכן מצויות בו. על פי בדיקה של כל הציטוטים של הראשונים, תחם זוסמן את גבולותיו של תלמוד זה: באילו חלקים ממנו אכן היו הוספות, ובפני מי מן הראשונים הוא עמד.

איש של ניגודים

בשיעוריו ובמאמריו הקפיד זוסמן שכל נושא ייפתח בתולדות המחקר – ממתי התחילו לדון בסוגיה, מה היו המגמות המרכזיות בקרב החוקרים, אילו הנחות יסוד הדריכו אותם, מה הייתה האג'נדה הסמויה או הגלויה שלהם ועוד. לכמה מן הדמויות המחקריות שהיו חשובות בעיניו הקדיש מאמרים: לשניאור זלמן שכטר שהוזכר לעיל; לדמותו הטרגית של אביגדור אפטוביצר, שבריאותו הלקויה וגורלו האישי מנעו ממנו לסיים את תוכניותיו המחקריות הגדולות; על מקומו המכונן של מייסד החוג לתלמוד, פרופ' יעקב נחום אפשטיין, בעיצוב אופייה של האוניברסיטה העברית הצעירה, ועוד.

מחקר גדול בן למעלה ממאה עמודים הוקדש ל"מפעלו המדעי של פרופ' אפרים אלימלך אורבך". אורבך היה מורו הגדול של זוסמן, ואף הנחה אותו בעבודת הדוקטורט. מחקר זה, הכתוב לכאורה כהספר, אינו אלא סקירה ביקורתית של התחומים השונים שאורבך עסק בהם: חקר האמונות והדעות של חז"ל, תולדות ההלכה, ועולמם של בעלי התוספות וחכמי אשכנז. בכל אחד מן התחומים הללו סקר זוסמן בהערכה רבה את עבודתו של אורבך ואת ההיקף הנרחב שלה, תוך שהוא ממקם אותה בתולדות המחקר. הערכה זו גם לוותה בנקודת מבט חדשה, שלא פעם ביטאה מחלוקת על תפיסותיו של אורבך.

דמות שזוסמן לא הקדיש לה מאמר עצמאי, אך חזר והזכיר בהערצה פעמים רבות בכתביו, היא דמותו של ר' ישראל לוי, איש ברסלאו שבפולין בשלהי המאה ה־19. זוסמן הראה שחכם זה, שאינו ידוע מחוץ לחוגים מצומצמים של חוקרי תלמוד, השפיע השפעה גדולה על החוקרים שבאו אחריו ועל הכיוון של המחקר התלמודי בתחילת המאה העשרים. זוסמן התייחס גם לאישיותו: 'ר"י לוי היה בעל אישיות אניגמטית וכריזמטית כאחת – דמות של צדיק מן העולם האשכנזי הישן ופילולוג ביקורתי מודרני...". במקום אחר הוא מכנה אותו "צדיק נסתר".

זוסמן היה איש של ניגודים. אדם שקיים אורח חיים חילוני, אך כל חייו אהב את התורה והחוכמה ושקד על לימוד התלמוד ודברי חז"ל; אדם שעזב את הדת בצעירותו, אך הדת לא עזבה אותו, כפי שתיארה בתו בהספדה; חוקר שהצטיין בחידושים מופלגים לצד שמרנות מחקרית בסיסית; מורה קפדן ותקיף שקיים קשרים אישיים וחמים עם תלמידים לאורך שנים; מרצה שנזף בתלמידיו, אך דאג שעוזרי המחקר שלו יקבלו את משכורתם במועד; איש של פרטי פרטים שידע לראות את המכלול מתוך ומעל הפרטים; חוקר שידע הרבה אך העדיף לצמצם את כתיבתו ולקצר אותה במידת האפשר; חוקר שתבע מעצמו ומתלמידיו עד בלי די, אך אדם אוהב חיים ואיש משפחה חם.

עם פטירתו אבד למחקר התלמוד חוקר דגול, ולתלמידיו אבד מורה מעורר השראה. ●

מורה קפדן שקיים קשרים אישיים וחמים עם תלמידים לאורך שנים. זוסמן צילום: קובי קלמנוביץ'

